

נומריקוז

מסע ביבליוגרפי - גיליון 7

סיפור של ספר

חתימות, חותמות, רישומים, תאריכי לידה ופטירה, הגהות ותיקונים בכתב יד, אלו חלק מ"טביעות האצבע" שמותירים בעלי הספרים על ספריהם. ספר אחד יכול לשכון דור אחרי דור במשפחה אחת, או לחילופין לעבור בין מספר גדול של אנשים הזרים זה לזה, ולנדוד מעיר לעיר וממדינה למדינה. כל ספר והסיפור שלו, הנה אחד מהם:

על שולחני שו"ת הרשב"א שנדפס בליוורנו, בשנת תקל"ח (1778). בדף השער ובדף שאחריו רישומים רבים, חתימות וחותמות. נצעד בעקבות בעלי הספר.

על החתימה העתיקה בדף השער נמתח קו למחיקה, אך בכל זאת ניתן לקרוא בבירור: "חנני ה' בזה הספר הק' מיכל בלאמ"ו הרב הגאון מה"ו טעבל שייאר..." - הלא הוא הגאון רבי מיכל בן הגאון רבי טעבלי שייאר, מגדולי ראשי הישיבות באשכנז ומגדולי דורו. כיהן כראש ישיבה במיינץ בזמן שאביו רבי טעבלי היה רב במקום, ובאותם ימים למד אצלו כשנתיים הבחור משה סופר מפרנקפורט [שלימים נודע כבעל "חתם סופר"], בשנים תקל"ח-תקמ"ב כיהן כאב"ד וורמייזא (וורמס), ומשנת תקמ"ב כיהן כאב"ד וראש ישיבת מנהיים, עד פטירתו בשנת תק"ע.

מתחת לחתימה זו, חתימה נוספת: "יקיר במוהר"ש ליבשיץ". חתימות וחתימות נוספות של אותו אדם פזורים בדף השער ובדף שאחריו - אליו נגיע מאוחר יותר.

בדף הבא, חותמת של הגאון רבי חיים ברלין - גאון אדיר, בנו הבכור של הנצי"ב מוואלוז'ין. אב"ד במוסקבה, וואלוז'ין, קוברין, ילעסטוואגרד וירושלים.

לצד החתימה שלו, חתימה נוספת של "מאיר ליבוש מלבים אב"ד דק"ק באקאראשט" - הלא הוא הגאון הנודע המלבי"ם.

כעת נחזור לרבי יקיר ליבשיץ-ליפשיץ. מיהו האיש? ובכן, מתברר שרבי יקיר ליפשיץ היה בנו של הגאון רבי שלמה זלמן ליפשיץ אב"ד וורשא ובעל ה"חמדת שלמה".

מרב יקיר התגלגל הספר אל המלבי"ם.

כיצד?

פשוט מאד. רבי יקיר נפטר בדמי ימיו, והמלבי"ם נשא את אלמנתו. כך עבר הספר לרשותו.

בשלב זה נכנס לתמונה "הסיפור החסידי", הממלא את תפקידו נאמנה בכך שהוא מוסיף לנו נופך עסיסי. להלן ציטוט (ארוך) מספר "אוזרקוב", מאת יהודה לייב לוין (בהוצאת "יד יהדות פולין", עמ' 54-55):

"באותם הימים, ישבה בלינטשיץ אשה צעירה, אלמנה. היתה זו בתו של עשיר היהודים במקום - רבי פייבל אופוצינסקי, וכה סיפרו זקני לינטשיץ: רבי פייבל היה ראש הקהלה ונכבד היהודים, שימש כקבלן לצבא הרוסי ולו קשרים הדוקים עם שלטונות רוסיה הצארית.

היה זה בימים בהם שלט הצאר ניקולאי הראשון האכזר, ושנות שרות צבאי נמשכו עשרים וחמש שנה. למטרה זו נחטפו ילדים קטנים לעבודת הצבא, הועברו בכוח לרוסיה ושם אולצו לשרת בצבא בתנאים קשים את מרבית שנות חייהם.

פעם, נתפס על ידי השלטונות ילדו הקטן של הגאון רבי שלמה זלמן ליפשיץ בעל "חמדת שלמה", מי ששימש אחרי כן כרבה של ווארשה. הובל הילד בכוח יחד עם נחטפים אחרים למחנה הקנטוניסטים, וכל מאמצי אביו הגאון לשחררו עלו בתוהו. ילד חמד היה הבן הצעיר, ואביו הגאון התהלך מלא עגמה וצער על הצרה האיומה שניתכה על ביתו. עבר במקום רבי פייבל אופוצינסקי, שמע על המקרה המעציב ועל צערו של הגאון, אז החליט רבי פייבל לפעול לנסות לשחרר את הילד.

אחד מבעלי האחוזות שבסביבת לינטשיץ היה חייב לו עשרת אלפים רובל. בעל האחוזת היה קרוב משפחתו של המושל הכללי הרוסי בווארשה, שבידו לשחרר את הילד בן הגאון. סיפר רבי פייבל לאכסנאי שלו על מחשבתו לפנות לבעל האחוזת, מיהר האכסנאי להג"ר שלמה זלמן ומסר לו על תכניתו של רבי פייבל העשיר, אורו עיניו של הרב, אמר, אם ישחרר את בני - אתן לו אותו כחתן לבתו. שוב לא היסס רבי פייבל הרבה, מיהר לכפרו של בעל האחוזת, החל לתבוע חזרה את חובו, התנצל הגוי הרבה, הפציר ברבי פייבל כי יאות לחכות קצת באין לו האפשרות לשלם עתה, כשהבחין רבי פייבל במבוכתו של בעל האחוזת פנה ואמר לו: שמע, יש לי הצעה עבורך ותוכל להפטר בין רגע מכל החוב הזה. ילד יהודי בין רבים נלקח לצבא, ילד חלש שאינו עשוי לעזור הרבה להגדיל את צבאו של הצאר, שאין לו מחסור בחיילים, אם ישוחרר הילד הזה מהצבא אמחוק את כל החוב שלי אשר בידך. הגוי שמח על ההצעה, מיהר לקרובו המושל הכללי ושיחרר את הילד.

הגאון רבי שלמה זלמן עמד בדיבורו, ואחרי זמן מה אירס את בנו עם בתו היחידה של רבי פייבל. אחרי נישואיו עבר האברך הצעיר ללינטשיץ, להיות סמוך על שולחן חותנו העשיר. בלינטשיץ היה בית חסידים דקוצק ועד מהרה הצטרף האברך המופלג לחבורת חסידים זו, רבי פייבל שלא נמנה על עדת החסידים התנגד להצטרפות חתנו **רבי יקיר ליפשיץ** לעדת חסידי קוצק החריפה ואחרי שרבי יקיר הצעיר קם ונסע לקוצק ושהה שם שבועות מספר, שיגר מכתב למחותנו ובו התלונן על חתנו, בנו של אב"ד ווארשה.

וכה מספרים החסידים: כשקבל הג"ר שלמה זלמן המפורסם את המכתב מחותנו, שלח מיד מכתב לבנו לקוצק, ופקד עליו למהר ולבוא לווארשה ולהתיצב לפניו תוך שבוע ימים, וזאת בגזירת כיבוד אב. כשקיבל רבי יקיר את המכתב נכנס לאדמו"ר מקוצק והראה לו את פקודת אביו, השיבו האדמו"ר: אני אענה במקומך. שלח האדמו"ר מכתב לרבה של ווארשה ביד אחד החסידים, אשר התעצל ולא מסר מיד את המכתב ליעדו.

הגיע יום השבת, שבוע אחרי שהג"ר שלמה זלמן פקד על בנו להתיצב לפניו ורבי יקיר לא בא, אמר רבה של ווארשה: אינני יכול להבין, אם גם כיבוד אב אינם מקיימים הרי לשם מה חיים בעולם? הדבר יצא כשגגה מפי השליט וכעבור זמן מה נפטר רבי יקיר לפתע פתאום.

כעבור כמה ימים נזכר החסיד במכתב ומסרו לידי הגאון אבל היה זה כבר אחרי המעשה (סיפרו החסידים: י"ב שנה נזהר אותו חסיד לנסוע לקוצק, לראות פני מורו האדמו"ר בחששו מהקפדתו של האדמו"ר הגדול, אחרי תקופה כה ארוכה נסע, נכנס לחדרו של האדמו"ר, אז הפטיר האדמו"ר: "נו... כאחד הנופל מעלית גג". למחרת התפלל אותו חסיד בעלית הגג של בית המדרש ולפתע איבד את שווי משקלו, נפל ונהרג).

בתו של רבי פייבל, האלמנה הצעירה, התחתנה אחרי כן עם הגאון רבי מאיר לייבוש מלבי"ם ממנה נולד בנו חיים..."

יופי של תורה

תחום היודאיקה משמש (בין היתר) נקודת מפגש מעניינת בין היהדות לבין עולם האמנות. על יחס היהדות לחוש היופי ולאסתטיקה אפשר לכתוב באריכות רבה, ומכל מקום עובדה היא שבמהלך הדורות נהגו היהודים לעטר ולקשט את בתי הכנסת, תשמישי הקדושה, כתבי היד וספרי הקודש, והשתמשו לשם כך גם באמנים גויים. האמנות הייתה כלי ואמצעי לפאר את ענייני הקדושה, אם כי מעולם לא מטרה בפני עצמה.

בין העוסקים ביחס היהדות לאמנות היה הרש"ר הירש שדן בנושא בכמה מקומות בחיבוריו (במיוחד ראה פירושו לבראשית ט, כז - וראה להלן), וכדרכו - הוא עושה זאת בדרך מקורית ומרעננת. כעת אתרום אף אני את חלקי בכמה מילים:

בחז"ל (מגילה ט, ב) דרשו על הפסוק "יפת אלוקים ליפת וישכון באהלי שם" - "פייתו של יפת יהא באהלי שם", ומכאן התירו לכתוב את ספרי הקודש ביוונית, מאחר ו"לשון יון - לשונו יפה משל כל בני יפת" (רש"י שם).

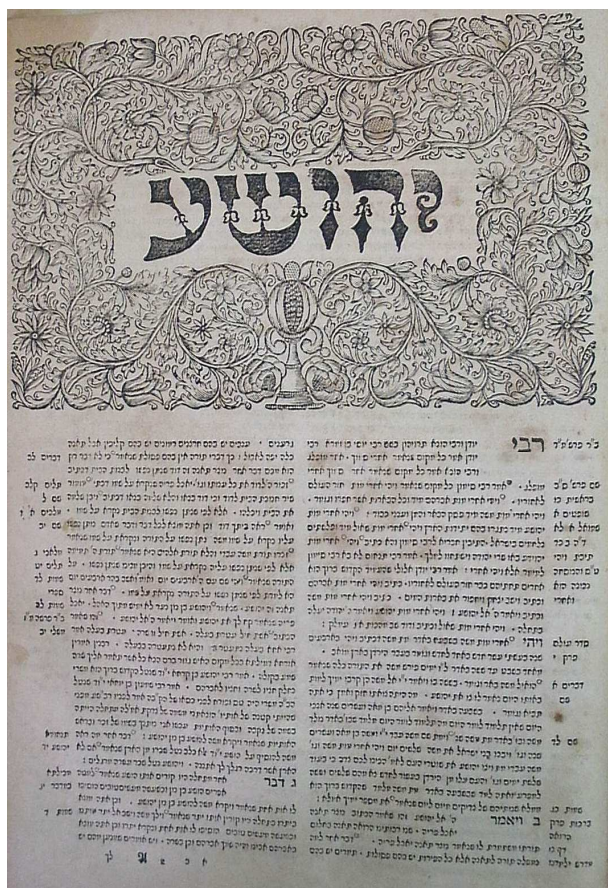
היהדות איננה עוסקת באסתטיקה, היא פונה לרובד המוסרי שבחיי האדם. כוונת התורה לעצב את חיי האדם: את יחס האדם לעצמו, ואת היחסים שבין האדם לחברו ובין האדם למקום. עם זאת, מעולם לא התכחשה לחוש היופי, שהוא חלק מהמכלול שנקרא אדם (בדיוק באותה מידה שאין התכחשות לצרכים הפיזיים של האדם), אלא שהיופי החיצוני שולי בחשיבותו ביחס ל"יופי המוסרי" שיש וצריך להיות בחיי האדם. יתירה מכך, לעתים עלול היופי החיצוני להפריע ולהסיט את האדם מלהתמקד בקניית היופי האמיתי - הפנימי.

מכאן שהנקודה החשובה היא כנראה השילוב המאוזן בין הדברים. כאשר מרכז הכובד ניתן להגשמת הרעיון המוסרי, ניתן לקשטו ולפארו גם באסתטיקה חיצונית (הרש"ר הירש מרחיב את העניין ורואה בחוש היופי הרבה יותר מאשר סתם מכשיר לקישוט. לשיטתו, יוון-יפת מעלה ומכשירה את האנושות "לשכון באהלי שם". העיסוק של יוון ביופי ובאמנות עידן את המין האנושי, העלה אותו מהבהמיות החושנית, ולימד אותו להבחין שיש דברים נעלים יותר מצרכי קיומו הפיזי, ובכך בעצם הכשיר אותו לקליטת קול המוסר והצדק השוכן ב"אהלי שם").

כל זאת היה בגדר הקדמה (וסליחה שנסחפתי) לכמה תמונות שרציתי להביא כאן.

האמת, אין סוף לקישוטים ועיטורים שנמצאים בספרים, אבל אני בחרתי הפעם להביא מתוך שני ספרים שנמצאים כעת על שולחני:

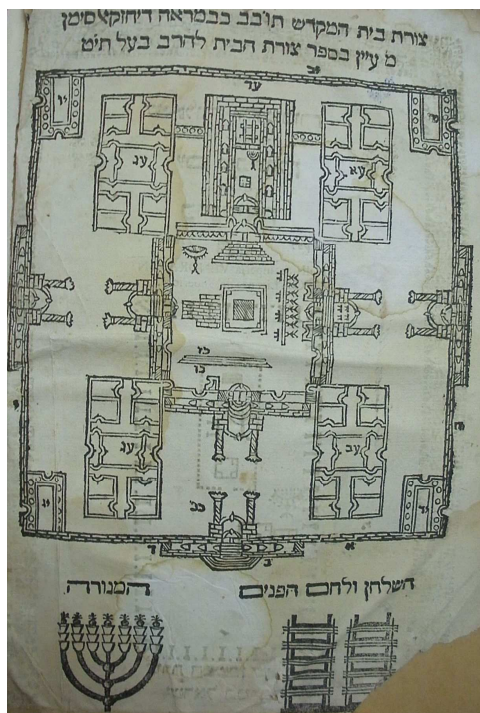
1. ל"ילקוט שמעוני" שנדפס בפרנקפורט דאודר, בשנת תס"ט (1709), יש שער עם תחריט נחושת מפואר, אבל בעיקר אהבתי את עיטורי הפרחים והעלים שבין דפי הספר ואת צורת הגופנים (הפונטים). הנה כמה דוגמאות:

2. בספר השני, רמת הציורים לא גבוהה, אבל יש כאן משהו שונה ומעניין.

שלא כמו במקרים רבים, בהם נעשה העיטור על ידי אמנים גויים והדבר ניכר היטב בנושאי הציור ובסגנונו, כאן נעשה הציור על ידי אמנים יהודים שבחרו בנושא יהודי מובהק - המשכן ובית המקדש.

מדובר בשו"ת רבי יום טוב צהלון (מהריט"ץ), שנדפס בונציה תנ"ד (1694). כבר בשער מופיע ציור שלם (כשהטקסט של השער נדחק מעליו) - "צורת המשכן שעשו ישראל במדבר", בעמוד הבא - צורת בית המקדש השלישי ומתחתיו המנורה והשולחן. בסוף ההקדמה ציור נוסף: הר הבית ובית המקדש.

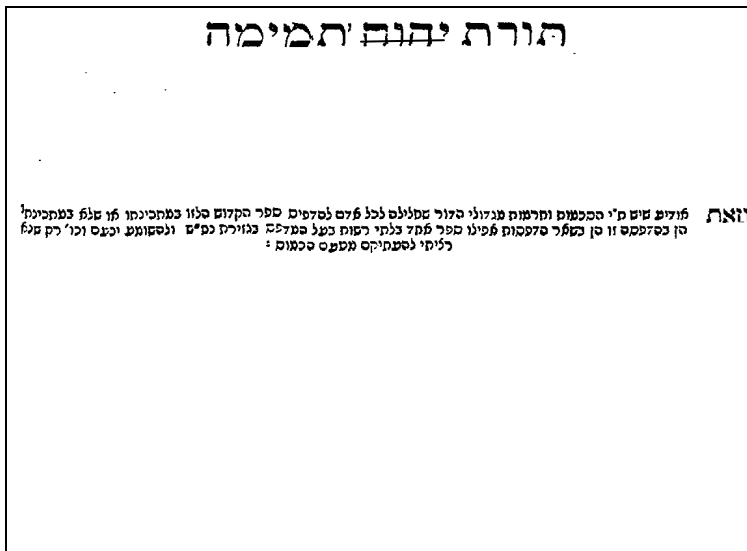
בסוף המפתחות כתב המו"ל: "לייפות ולהדר שער הספר בצורה נאותה כמשפט הדפוס, ציירו התלמידים יצ"ו דבר שבקדושה צורת המשכן ובית השלישי תוב"ב...".

במקום הסכמה

בפעם הקודמת עסקנו מעט בענייני הסכמות. הנה עוד גרגיר בנושא זה:

הגאון בעל "מגן אברהם" מבוטשאטש בספרו "ברכת דוד" על התורה, נמנע מלהדפיס הסכמות על ספרו "מטעם הכמוס". במקום זאת, הופיע העמוד הבא לאחר עמוד השער של ספרו:

"וזאת אודיע שיש ת"י [=תחת ידי] הסכמות וחרמות מגדולי הדור שחלילה לכל אדם להדפיס ספר הקדוש הלז במתכונתו או שלא במתכונתו... בלתי רשות... בגזירת נח"ש [=נידוי, חרם, שמתא] ולהשומע ינעם... רק שלא רציתי להעתיקם מטעם הכמוס"

[אינני יודע מה משמעות המשפט שבראש העמוד "תורת ה' תמימה" בהקשר הזה].

נוסיף כי בשערו של ספר זה זוייף תאריך ההדפסה, ובמקום התאריך הנכון (שנת תר"ה 1845), נרשמו בשער שני תאריכים מוקדמים יותר, שאף סותרים זה את זה.

התאריך העברי שנרשם הוא: תקס"ה (1805), והתאריך הלועזי: 1800. עוד צויין (בלועזית) שהספר נדפס בדפוס יהודית רוזאניש (דפוס שפעל בלבוב בסביבות השנים תקמ"ד-תקס"ה וכבר לא התקיים בעת ההדפסה).

זו תופעה מוכרת. זיופים אלו נעשו בספרי החסידות שנדפסו בגליציה באותה תקופה (א. יערי מונה 16 ספרים כאלה), בשל איסור הצנזורה על הדפסתם. זאת בעקבות מלחמת המשכילים בחסידים.

יצוין עוד כי בחלק מהטפסים הושמט אף שמו של המחבר, כל זאת כנראה מפחד הצנזורה. ייתכן שמסיבה זו הושמטו גם ההסכמות, וזהו, אם כן, ה"טעם הכמוס" שנזכר שם.

נו טרינק אוש

ואי אפשר שלא להזכיר את פסח.

בין האוצרות שמוצגים באתר האינטרנט של "הספריה הלאומית", נמנה גם כתב יד של "הגדת רוטשילד" (הכתובת למעוניינים <http://jnul.huji.ac.il/dl/mss>).

מדובר בכתב-יד של הגדה בנוסח אשכנז מהמאה ה-15, כתוב ומאויר על קלף ביד אמן. ההגדה נקראת "הגדת רוטשילד" מאחר והייתה שייכת בעבר למשפחת רוטשילד המפורסמת.

להגדה זו סיפור המתקשר לשני הגיליונות הקודמים בהם עסקנו בשוד הספרים הנאצי. בתקופת המלחמה נשדד כתב היד של ההגדה על ידי הנאצים ועקבותיו אבדו. לאחר המלחמה נרכשה ההגדה על ידי ד"ר פרד מרפי, בוגר אוניברסיטת ייל, שהוריש אותה לספרייה של אוניברסיטת ייל בשנת 1948 (לכן נקרא כתב היד גם "הגדת מרפי"). בשנת 1980 זוהתה ההגדה כרכוש משפחת רוטשילד והוחזרה לבעליה, שתרמו אותה לספרייה הלאומית, ושם היא נמצאת כיום.

אני רוצה להתמקד כאן בעמוד האחרון של ההגדה.

מאחר ומדובר בכתב-יד מוקדם, לא נמצאים בו עדיין הפיוטים כדוגמת "אחד מי יודע" ו"חד גדיא", וההגדה מסתיימת בברכת הגפן של הכוס הרביעית. לאחר מכן מופיעות שתי שורות מעניינות.

הראשונה: "נו טרינק אוש" - שפירושה בלשון אשכנז (על פי הנכתב באתר הנ"ל): "עכשיו שתה!".

לאחר מכן מופיעה שורה נוספת, מפתיעה: "סליק מה נשתנה". ובשפה שלנו: הסתיימה אמירת מה נשתנה.

וכאן הבן שואל: האמנם, האם רק כעת נסתיימה אמירת "מה נשתנה"?

ובכן, באתר הנ"ל נכתב ההסבר הבא: "בקרוב קהילות אשכנז נהגו לכנות את ההגדה כולה בשם מה נשתנה".

חיפשתי קצת ולא מצאתי ראיות לכך שהיה זה מנהג רווח לכנות כך את ההגדה, מלבד מקור אחד: בשער סידור שנדפס בונציה שנ"א (1591), נכתב: "סדר תפלות מכל השנה כמנהג האשכנזים עם הפרשיות ומה נשתנה...", כשהכוונה כנראה לכל נוסח ההגדה. (על דרך הדרוש אפשר לומר כמה וכמה דברים בעניין זה ואכמ"ל).

פסח כשר ושמח

נוטרינקו מסע ביבליוגרפי - מאת אלי שטרן

חלק מהמידע ומהתמונות באדיבות "קדם" - בית מכירות פומביות. כל הזכויות שמורות. הערות מתקבלות בשמחה.